

В. Б. Череватюк,
кандидат історичних наук,
доцент

ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО В ДОСЛІДЖЕННЯХ ІВАНА ЛУЧИЦЬКОГО

У статті висвітлено загальні теоретичні погляди Івана Лучицького на роль звичаєвих норм у регулюванні суспільних відносин в українських землях у XVI–XVIII ст. Проаналізовано дослідження вченого щодо характеру та форм общинного землеволодіння, правового становища українського селянства, звичаєвості в договірному та шлюбно-сімейному праві.

Ключові слова: община, земля, джерела права, звичаєве право, держава.

Теоретичні аспекти побудови правової держави в Україні вимагають від української юридичної науки концептуально нового осмислення джерел права. В цьому контексті особливого значення набувають дослідження змісту та значення *звичаєвого права*, яке протягом багатьох століть відіграло визначну роль у регулюванні суспільних відносин українців на всіх етапах розвитку української державності, включаючи сучасне суспільство.

Серед відомих дослідників звичаєвості українців особливо вирізняється Іван Лучицький. Йому належить цілий ряд праць, де він на основі вивчення архівних матеріалів з'ясував значимість *звичаєвих норм* у комплексі *джерел права* України в XVI–XIX ст.

В радянський час у науковій літературі можна було зустріти лише поодинокі звернення до архівних надбань професора Івана Лучицького. Сьогодні українська історична наука намагається гідно оцінити внесок у її розвиток відомого вченого-архівіста, так зараз ведеться плідна робота по виданню наукової спадщини Івана Лучицького. За останні роки побачили світ спогади дружини професора Марії Лучицької, що дають змогу понайомитись з невідомими сторінками особистого життя вченого, його родини, їх громадської діяльності [10]. Можна відзначити також окремі дослідження Л. Таран, Ю. Іванова, М. Логінової, В. Череватюк, які відкривають нові аспекти наукової та громадської діяльності Івана Лучицького [11, 12, 13, 14]. Безпосередньо з'ясуванням даної проблеми, зазначеної у назві статті, ніхто не займався. Частково деякі питання висвітлені в монографії М. Гримич [1].

Іван Васильович Лучицький обрав для себе вагомий напрямок наукової діяльності – формування та розвитку *общини* в Україні та в країнах Західної Європи. Працюючи на посаді почесного мирного судді Золотоношського повіту Полтавської губернії, він з'ясував наявність земельних відносин, які не належали до особистої подвірної власності [11, с. 154]. Детально вивчивши протоколи судових засідань даної місцевості XVIII ст., застосувавши ретроспективний метод, вчений прийшов до висновку, що на Лівобережній Україні, як і в країнах

Західної Європи, має місце *общинне землеволодіння*, хоча і у різних формах та різноманітними звичаєвими нормами, що регулюють відносини всередині общини.

Зацікавлення Івана Лучицького особливостями українського та європейського землеволодіння не було випадковим. Ця проблематика в той час користувалася популярністю в європейській науці, особливо в німецькій, російській та французькій історичних школах. У руслі західних ідей Іван Лучицький підійшов до проблеми з'ясування таких понять, як «*займанщина*», «*займ*». Подібні поняття на думку вченого існували в німецькому, швейцарському звичаєвому праві. Дослідник не обмежився лише характеристикою самої общини, він розглядав явище в комплексі, починаючи із процесу формування, пов'язаного із масовими переселеннями українського населення із центральних регіонів та завершуючи причинами руйнування української общини.

Іван Лучицький високо оцінює самоврядування в українській общині – «*Мужики* – глави сімей склали раду общини, їм надано право вибору своїх представників на «*атманів*», «*ватманів*». Вони мали право збиратися на сходи, які вирішували такі питання, як спори всередині громади, приналежність тієї чи іншої особи до злочинців, про землю, про перерозподіл податків» [2, с. 6]. Такий стан справ в українській общині Лівобережної України XVI ст. свідчить про бажання українців зберегти свої споконвічні традиції та звичаї.

Слід зазначити, що Дмитро Яворницький цілком поділяв думку Івана Лучицького про значимість общинного землеволодіння в українському суспільстві. У своїй праці «*Історія запорізьких козаків*», яка вийшла в 1895 році в Санкт – Петербурзі, він наголошує, що саме земельне питання було однією з основних причин виникнення розвитку українського козацтва і поширення його на значній території [15, с. 13]. Яворницький доводить, що приєднавши українські території, Литва ввела в них новий феодальний порядок, новий принцип земельного володіння. Цим самим примусила українців відмовитись від общинного землеволодіння. Українські селяни, втративши свої

землі в центральних регіонах вимушені були шукати нові території на кордонах держави, де можна було б жити за звичними для них порядками. Так були заселені нові землі, де українці продовжували зберігати свої звичаї і традиції, свою самобутність, зокрема це стосувалося і землеволодіння. Виховані на общинно-вічовому устрої Київської Русі, козаки намагалися втілити свої мрії про самоуправління у товаристві, виборній системі старшин, військовій раді та ін. Всі ці общинно-вічові порядки в Козацькій державі набули найвищого рівня розвитку [15, с. 14].

Характерно, що І. Лучицький виділяє дві системи селянського користування землею – вільна займанщина (общинне землеволодіння) та землеволодіння по дворищах (подвірне землеволодіння). В першій формі дослідник надає особливе значення і у наукових дискусіях відстоює позицію, що в Малоросії в XVI–XVIII ст. переважає общинне землеволодіння. Підставою для своїх тверджень він вважає дослідження ситуації, яка склалася в селах як Лівобережної, так і Правобережної України. Лучицький переконаний у визначній ролі звичаєвих норм в регулюванні суспільних відносин. На основі архівних документів, Рум'янцевського опису, дослідник робить висновок, що общинне володіння в українських землях має свої особливості відмінні від російських. Воно засноване на рівній участі всіх членів і дає право більшості застосовувати ті чи інші операції відносно землі. Земля, за звичаєм, ділилася між членами общини шляхом жеребкування («кидання бірок»). У шапку складалася визначена кількість відрізочків із верби з особливими відмітками, потім бірки почергово витягували, і в залежності від того чия позначка була зазначена на паличці, той одержував першу ділянку. Цей звичай детально виписаний у монографії Марії Гримич [1, с. 146]. Ще один спосіб жеребкування використовувався в українській общині села Бутьки Полтавської губернії. Тут імена домогосподарів записувалися на клаптиках паперу, які також кидалися у шапку, змішувалися і почергово витягувалися з неї. Згідно цього і розподілялися земельні наділи [3, с. 58]. Характерно, що шляхом жеребкування, біркування в XIX ст. відбувалася передача земель з общинного володіння в подвірне [9, с. 41].

Цікаву колективну общинну форму користування землею було зафіксовано І. Лучицьким в селі Мутихи Полтавської губернії. Щороку земля поділялася між усіма членами общини. Ті ділянки, що залишалися нерозділеними могли передаватися в оренду, при цьому орендна плата використовувалася на потреби громади [9, с. 49]. За звичаєм, розподіл земель відбувався по-справедливості. Так, наприклад, якщо в минулому році член громади отримав гірший за якістю *помірок*, то в наступному йому належала краща земля. Після переділу оранки – «царини» – призначалися охоронці «царинники», які оберігали наділи від грабіжників. За це вони отримували відповідну плату – 20-й сніп з помірка [4, с. 392].

Спостерігаючи за формуванням та розвитком української общини, Іван Лучицький відзначає зміни, які відбувалися тут протягом XVI–XIX ст. Так з появою козацької старшини вже в XVII ст. створюються особливі володіння – помістя, які поступово відділяються від общини. При цьому община давала дозвіл на користування ділянками землі поза її територією [9, с. 140]. Така ж ситуація простежується в українських землях, що знаходилися під владою Польщі та Австрії. Лучицький стверджує, що такі землі перебували в руках українських сімей «вічно» і мали назву «розробки», «лази», «лазурки».

До слова, проблема ролі звичаю в регулюванні суспільних відносин українців Східної Галичини, також не залишилися поза увагою Івана Лучицького. Зокрема у своїй праці «Селяни і селянська реформа у Східній Австрії» дослідник намагається виповнити прогалину, яка утворилася внаслідок недостатньої уваги вчених до проблеми землеволодіння Буковини та Галичини XIX ст. І. Лучицький, опрацьовуючи існуючі на той час архівні матеріали констатує, що на початок XVIII ст. в Буковині було близько 15 сіл, які користувалися лише звичаєвими нормами. Їх жителі – кантеміри не були знайомі з мистецтвом обробітку землі, їх головний засіб для прожиття – вирощування овець. Цікаво, що податок князю вони встановлювали самі [2, с. 323]. Пов'язані з господарем відповідною угодою, кантеміри змінювали її лише у випадку зміни господаря. А при спробах тиску із сторони князівської влади, з метою збільшення податку, кантеміри розривали угоду і йшли далеко в гори, де їх не досягало господарське свавілля. Правда, як вважає Лучицький, таких селян, що користувалися лише звичаєвими нормами у Буковині було не більше одного відсотка [6, с. 324].

Юридичне становище інших селян суттєво відрізнялось і Лучицький умовно поділяє їх на дві групи:

- раби (робі), позбавлені всіляких прав;
- селяни, прикріплені до землі (весіні).

Звичай використовувати рабську працю був дуже поширений на всій території Буковини, при цьому спостерігається кількісне збільшення рабів до поч. XVIII ст. Юридичне становище рабів класичне – довічно служити своєму господарю разом із своїми нащадками. Рабів продавали, дарували, заставляли, передавали за заповітом. Ці факти підтверджують акти XVI – XVIII ст., в яких ми знаходимо матеріали судових процесів про володіння рабами між світськими господарями і монастирями. Не тільки шлюб з циганкою (рабинею) був підставою, за звичаєвим правом, для перетворення одруженого в раба, а й зв'язок вільних пастухів з монастирськими рабинями [6, с. 329.] Нелегкою була доля і вільновідпущеників. Вони, в силу звичаю і закону, залишившись без господаря вимушені були добровільно повернутися в рабство.

Наявні матеріали про юридичне становище весіні – найчисельнішої групи буковинських селян свідчать про їх особисту свободу, право на воло-

діння землею, яке фактично було недоторкане до XVII ст. Вони могли звертатися до суду, подавати скарги господарю і навіть шляхом судових процесів, за твердженням І. Лучицького, творити певні звичаєві норми, які б перешкождали перетворенню їх в безправний стан рабів, циган. За звичаєм, господар не міг силоміць забрати в селянина його худобу та інвентар. Звичай забороняв перепродати селянина з землею за межі села. Цікавим є також факт, встановлений дослідником, що жоден з інвентарів не регламентував в Буковині розміри панщини. І тут буковинські селяни користувалися звичаєвою нормою – 12 днів в рік.

Опрацьовані джерела дали змогу І. Лучицькому детально проаналізувати проблеми землеволодіння Буковини та Галичини, та роль звичаєвого права у регулюванні цих відносин. В результаті цього зроблено висновок, що селянське землеволодіння Буковини та Галичини засноване на попередніх, вироблених тривалим періодом часу порядками, тобто звичаєвими нормами.

Характерними рисами земельних відносин у цьому регіоні була невелика цінність землі, частина якої взагалі не оброблялася, а інша частина була під пасовищами. Тому господарів більше цікавила не сама земля, а десятина і данина, яку сплачували їм селяни. В Буковині дотримувались звичаю, який не раз санкціонувався законом – селянам, чи групі селян надавалася така кількість орних земель, яку вони здатні були обробити, а також відповідно ділянку під пасовища. В урбаріях кінця XVIII ст. обов'язковість такого звичаю визнавалася вцілому. Лучицький також підтверджує існування такої норми у Лівобережній Україні [5, с. 612].

Місцеві звичаї землевпорядкування і землекористування були настільки різноманітними, що очевидно І. Лучицький не міг реконструювати їх усіх, оскільки існуючі статистичні матеріали, зокрема інвентарі, урбарії, звіти австрійських комісарів намагалися все звести до однорідних показників, а інших джерел права було не так багато. Безумовна заслуга професора І. Лучицького у зборі і систематизації всіх існуючих матеріалів, що мають неабияке значення для сучасних дослідників. Професор Лучицький був автором ідеї досить тривалого періоду існування української общини, відносно всередині якої регулювалися звичаєвим правом.

Аналізуючи становлення української общини в XVI–XIX ст., Іван Лучицький не залишає поза увагою особливості тогочасного судочинства, що зберегло елементи звичаєвості: «Вершила община і суд» [6, с. 218]. Як аргументи, він наводить той факт, що на общинному сході «копі» виносили вирок щодо злочинців, а всі члени общини були пов'язані круговою порукою. Так якщо хтось з членів общини заборгував, то відповідала за несплату вся громада. Дослідник дійшов висновку, що відоме звичаєве поняття «головщина» – це плата за вбивство родичам постраждалого «деньгами і личними трудами», яка замінила кровну помсту. З розвитком кріпацтва в українських землях спостерігаються спроби збереження звичаю в судочинстві.

Так, за свідченням І. Лучицького, поміщик з Чернігівської губернії Іван Носенко, встановлюючи порядок судочинства, враховує думку громади. За його вказівкою сільська громада щорічно вибирає двох судців, які затверджуються поміщиком. В їх компетенцію входило розслідування справ, допит свідків. Лише з'ясувавши обставини справи, громада разом із суддями зверталась до поміщика, який встановлював міру покарання [7, с. 14]. Прикладом застосування звичаєвих норм у судочинстві XVIII ст., є матеріали справи про розмежування земель Полтавського та Миргородського полку. В даному випадку суд прийняв рішення поділити землі так, як за показами свідків проходила межа 50 років тому, за звичаєм. [5, с. 395].

Дослідник у своїх працях також порушує питання шлюбно-сімейних звичаєвих норм в українському селі. Так, за звичаєвим правом, молода сім'я могла отримати земельну ділянку для будівництва власного будинку. Для цього спершу молоді подружжя зверталось до сільського старости, який виносив це питання на розгляд громади на черговому сході. За звичаєм, молодим відводилась 1/4 десятини за «могорич» і що цікаво – чим більший був «могорич», тим більше розширювались межі присадибної ділянки [4, с. 397]. У наукових розробках з шлюбного права Лучицький на думку М. Гримич [1, с. 31] один з перших зосередив свою увагу на домінальних шлюбах. Вчений вказує на існування в Україні сімейної общини, яка заснована на кровній спорідненості. Спираючись на зібраний джерельний матеріал, він доводить діяльність сімейних спілок, які працювали як єдина юридична особа, жили «спільно», спільно користувались землею. На чолі такої сім'ї стояв чоловік, «муж», «большой», який від її імені здійснював всі юридичні операції, представляв інтереси «спулки» на сході громади [4, с. 397].

Проаналізувавши цілу низку документів, Іван Лучицький констатує, що в період, який став об'єктом дослідження, звичаєве право діяло на українських землях разом із російським законодавством, при цьому його норми часто не співпадали з нормами російських кодифікацій.

Праці І.В. Лучицького є цінним джерелом із звичаєвого права України XVI–XIX ст. У них автор порушив низку важливих питань, які до цього не знаходили достатнього висвітлення в українській науці. На основі великої кількості архівних документів досліднику вдалося розглянути значне коло проблем, пов'язаних із формуванням та діяльністю української общини, правового становища селянства, застосування звичаєвих норм у суспільних відносинах українців в XVI–XIX століттях. Чимало його оцінок процесів цього періоду зберігають своє значення і сьогодні.

Література

1. Гримич М. В. Звичаєве цивільне право українців XIX–поч. XX ст. – К.: Арістей, 2006. – 556 с.

2. *Лучицкий И. В.* Общественные земли Золотоношского уезда // *ИР НБУ ім. В. Вернацького*. – Ф 66. – № 21.
3. *Лучицкий И. В.* Сборник материалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Украине в XVIII в. (Полтавской губернии). – К., 1885.
4. *Лучицкий И. В.* Займанщина и формы заимочного владения в Малороссии // *Юридический вестник*. – 1890. – С. 391–424.
5. *Лучицкий И. В.* Крестьянское землевладение в Суражском уезде Черниговской губернии в 1767 и 1882 гг. // *Юридический вестник* 1899. – С. 599–620.
6. *Лучицкий И. В.* Крестьяне и крестьянская реформа в восточной Австрии // *Киевская старина*. – 1901. – № 3. – С. 323–330; № 5 – С. 214–226.
7. *Лучицкий И. В.* Из недавнего прошлого // *Киевская старина*. – 1901. – № 5. – С. 1 – 25.
8. *Лучицкий И. В.* Следы общинного землевладения в Левобережной Украине в XVIII в. // *Отечественные записки*. – СПб, 1882. – № 11. – С. 92–116.
9. *Лучицкий И. В.* Общинное владение в Малороссии // *Устои*. – 1882. – № 7. – С. 39–60.
10. *Лучицька М. В.* Спогади. К., 2004. – 167 с.
11. *Иванов Ю. Ф. И. В. Лучицкий* – выдающийся ученый, педагог и общественный деятель // *Вопросы истории*. – 2000. – № 2. – С. 150–151.
12. *Письма И. В. Лучицкого* // Публикация Л. В. Таран. *Французский ежегодник*. – 1987. – С. 192–211.
13. *Таран Л. В.* Иван Васильевич Лучицкий – Исследователь истории французской буржуазной революции (к 200-летию) – *Український Науковий Журнал*. – 1987. – № 1. – С. 92–97.
14. *Череватюк В. Б.* Иван Лучицкий, як історик, дослідник аграрних відносин у Франції напередодні революції XVIII ст. // *Науковий вісник Тернопільського Національного Педагогічного Університету ім. В. Гнатюка*. Серія Історія. – Тернопіль, 2006. – С. 7–12.
15. *Яворницький Д.* Історія запорізьких козаків. Т. 2 – Київ. Наукова думка – 1990. – 557 с.

В. Б. Череватюк

Обычное право в научных исследованиях Ивана Лучицкого.

В статье исследованы общие теоретические взгляды Ивана Лучицкого на роль обычных норм в регулировании общественных отношений на украинских землях в XVI–XVIII ст. Проанализированы исследования ученого о характере и формах общинного землевладения, правового положения украинских крестьян, обычности в договорном и семейном праве.

V. B. Cherevatuk

Common law in the scientific legacy of Ivan Luchitskiy.

In the article the general theoretical looks of Ivan Luchitskiy according to the role of norms of common law in adjusting of public relations in Ukrainian earths in XVI–XVIII centuries are dealt with. The researches of scientist in relation to a character and forms of communal landownership, legal status of the Ukrainian peasantry, customariness in contract and marriage-domestic law are analyzed.